

УДК 81”367.635

**НЕПОВНОЗНАЧНІ ЛЕКСИЧНІ КОМПЛЕКСИ (НЛК),
СПІВВІДНОСНІ З ЄДНАЛЬНИМИ СПОЛУЧНИКАМИ,
В АСПЕКТІ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ**

Л. В. Бутко

У роботі здійснюється дослідження форми вираження і внутрішньої організації неповнозначних лексичних комплексів, співвідносних з єднальними сполучниками, виявляються та описуються моделі, за якими відбувається їхнє творення, встановлюються системні зв'язки досліджуваних елементів.

Ключові слова: неповнозначний лексичний комплекс, єднальний сполучник, семема, модель структури.

Службові частини мови характеризуються великою частотністю вживання у текстах різних стилів і жанрів [6, с. 66; 5, с. 17]. У мовознавстві побутує думка, що “майже кожне четверте слово у мовленнєвому потоці є службовим” [8, с. 34]. Проте саме службові слова є найменш дослідженими. Особливо це стосується, як слушно наголошується у теоретичних працях з лінгвістики, таких службових частин мови, що складаються з двох або більше графічних слів [6, с. 66].

Щодо сполучників, то їхнє значення у мовленні надзвичайно важливе, а процеси поповнення є різноманітними [12, с. 515; 1, с. 301]. Наразі в українському мовознавстві приділяється особлива увага цьому морфологічному класу з огляду на зміни у функціонуванні сполучників, що стали помітними з початку 90-х рр. ХХ ст. в українській мові [4, с. 7]. Уникнення обстеження сполучників спричинить неповноту висновків про динамічні властивості мовної системи.

Як відомо, функціональне призначення сполучників полягає у вираженні синтаксичних зв'язків та різних типів семантико-синтаксичних відношень у складному, рідше — у простому ускладненому реченні. Сполучники виражають два типи синтаксичного зв'язку між предикативними частинами складного речення: сурядний, поєднуючи граматично рівноправні частини або їхні конденсати — переважно однорідні члени речення, і підрядний, пов'язуючи граматично нерівноправні предикативні частини, залежно від чого їх поділяють на сполучники сурядності, або сурядні сполучники, та сполучники підрядності, або підрядні сполучники [4, с. 7]. Серед сурядних сполучників виділяються єднальні [12, с. 516; 7, с. 42].

Хоча у теоретичному мовознавстві вироблено номінацію, дефініцію та сформульовано основні риси цієї частини мови, існує інший підхід, що надає сполучнику статусу морфеми [3, с. 30]. Наприклад, І. Р. Вихованець, наголошуючи на синтаксичному призначенні цих „нечастиномовних елементів”, подає синтаксико-функціональну інтерпретацію вищезазначеної „так званої службової частини мови”. Вчений наголошує на вдалому традиційному виокремленні сполучника, але вважає помилковим

його зарахування до частин мови, стверджуючи, що сполучник — це „різновид слів-морфем, аналітичних синтаксичних морфем, який поєднує підрядним і сурядним зв'язками компоненти переважно в межах складного речення і передає відповідні синтаксичним зв'язкам семантико-синтаксичні відношення” [2, с. 6].

Розширення класу сполучників переважно відбувається внаслідок об'єднання двох і більше компонентів. Саме складені сполучники є найменш вивченими в україністиці. У класичних граматичних студіях лише виокремлюються складені сполучники, що є похідними або вторинними, і констатуються найпоширеніші утворення [12, с. 515; 1, с. 301; 11, с. 305].

Метою пропонованої статті є виявлення закономірностей формування НЛК, співвідносних з єднальними сполучниками, здійснення різнобічного аналізу властивостей форми вираження і внутрішньої організації зазначених елементів. Досягнення зазначеної мети сприятиме наближенню вирішення загальної проблеми щодо статусу одиниць проміжної форми існування, зокрема неповнозначних лексичних комплексів, співвідносних зі сполучниками, української мови.

Матеріалом зазначеного дослідження є сполучники, точніше, НЛК, співвідносні з єднальними сполучниками, що складаються із більш як одного графічного слова і характеризуються стійкістю, спільністю функціонування, незмінною формою і у мовленнєвому потоці мають один словесний наголос [9, 4].

Єднальних сполучників у досліджуваному матеріалі виявлено 26 одиниць.

Переважною більшістю компоненти НЛК, співвідносні зі сполучниками, не піддаються однозначній частиномовній кваліфікації. Так, наприклад, елемент **як**, що входить до складу значної кількості досліджуваних одиниць, може належати до класу прислівників, сполучників чи часток [10].

У зв'язку з цим цей і подібні компоненти НЛК у пропонованій праці параметризуватимуться через співвідношення з ознаками тих частин мови, у ролі яких вони здатні функціонувати. Наприклад: компонент **як** — прислівник-сполучник-частка.

Сполучник **ні...ні** вживається для приєднання відокремлених членів речення і для поєднання самостійних речень [12, с. 517]. Сильніше заперечення виражає сполучник **ані...ані**, властивий більше народно-розмовній мові [12, с. 517]. Комплекси являють собою двокомпонентні моделі структури з однаковими початковими компонентами і однаковими синтагматично пов'язаними компонентами I кроку розгортання: компонентами НЛК **ні...ні** є частки, а **ані...ані** — сполучники-частки. Причому компоненти цих сполучників “не втрачають значення заперечних часток” [9, с. 519]. Напр.: *І знову не буде у думках моїх **Ні** мук, **ні** страждань, **ні** плачу...* (М. Рильський); *Не хотів **ані** дружити, **ані** дома жити — чумакував* (Марко Вовчок).

“Виступаючи в усіх стилях і жанрах писемної та усної мови”, сполучник **і...і** “використовується для зв'язку різноманітних синтаксичних одиниць” [12, с. 517]. Цей НЛК також репрезентує двокомпонентну модель структури з однаковими компонентами — сполучником **і**: *Любив він такі ночі без вечірні, **і** цю тишу, **і** якусь таємничість, гармонію у всій природі* (О. Гончар).

Поліфункціональний сполучник **та й (і)** приєднує член речення, що підкреслює результат попередньої дії, і член речення із значенням додавання. На структурному рівні його з розглянутими НЛК об'єднує кількість компонентів. Початковим компо-

нентом структури є займенник-сполучник-частка **та**, а компонентом I кроку розгортання структури сполучник **й**, що має фонетичний варіант. Ця одиниця, заступаючи єднальний сполучник **і**, “урізноманітнює використання у реченні сполучні засоби, а також сприяє побудові милозвучної фрази” [4, с. 8]. Напр.: *Задзвонили до церков — та й дзвони ж! Аж і досі у вухах гуде!* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Данило Підпригора сходить з дороги і прямує навпростець, на болото: так набагато ближче додому, та й коли за ним здумають погнатися Погиба з Бараболею — сюди не наважаться піти* (М. Стельмах).

Структури комплексів **а також (також)** і **також (також)**, як так само є двокомпонентними (схеми відповідно сполучник-частка — прислівник і прислівник — прислівник-сполучник-частка). Причому структура комплексу **а також (також)** є вихідною для структури синонімічного йому комплексу **а також (також) і (й)** (схема сполучник-частка — прислівник — сполучник). НЛК **також (також)**, як репрезентує двокомпонентну модель структури, початковим компонентом якої є прислівник **також (також)**, а компонентом розгортання структури — прислівник-сполучник-частка **як**. Сполучники є синонімічними і служать для приєднання однорідного члена речення: *Хочеться мені хоч одним оком поглянути ще на Італію, а також побути на селі* (М. Коцюбинський); *Виїздили ми зранку на машині, оглядали всі цікаві місця ... учора також, як усіма цими днями, ми вирудилися в мандрівку* (Ю. Яновський); *Як відомо, реформа 1861 року в Росії, а також і в Україні, дала початок ліквідації феодально-кріпосницького ладу.* (З газети).

Для приєднання однорідного члена речення також слугують синонімічні сполучники **і так само й а так само <і (й)>**. Хоча комплекси утворено способом ланцюгового нанизання компонентів, на рівні структури вони все ж відрізняються кількістю компонентів: відповідно три і чотири і початковим компонентом: відповідно сполучник і сполучник-частка. Компонент III кроку розгортання структури НЛК **а так само <і (й)>** є факультативним, тобто він може бути відсутнім у структурі, не вносячи змін у загальну семантику комплексу: *Він [збірник], я певний, благополучно дійде до мене і так само благополучно буде перехований од тих, кому його не треба читати* (М. Коцюбинський); *У представників друкованих засобів масової комунікації, а так само й інших ЗМК, було багато запитань до місцевого голови.* (З газети).

Аналог сполучника **до того ж** приєднує член речення або речення з додатковим повідомленням. Структура є похідною від структури прислівникового комплексу із семантикою міри **до того**: *Була [свекруха] стара вже, до того ж змучена тяжкою працею та недостатками* (Марко Вовчок); — *Офіцери, — сказав головнокомандуючий, і холодний дроз пробіг по офіцерських спинах, до того невпізнаний був голос генерала* (О. Довженко). Модель НЛК є трикомпонентною з ланцюговим нанизанням компонентів, початковим компонентом якої є прийменник, синтагматично пов'язаний із компонентом I кроку розгортання — займенником-прислівником-часткою, що за допомогою II кроку синтагматичного зв'язку може об'єднуватись із часткою-сполучником.

Займенник-прислівник-частка **того** здатен функціонувати у якості компонента I кроку розгортання структури також і у структурі аналога сполучника **мало того**,

що, який приєднує частину речення, що містить більш значну інформацію, й у структурі аналога сполучника **нема (немає) того, щоб**, який приєднує інфінітивний зворот, у якому бажана дія, але така, що не може відбутися, замінюється реальною дією головної частини. Причому початковим компонентом структури НЛК **мало того, що** є прислівник **мало**, а НЛК **нема (немає) того, щоб** — дієслово **нема (немає)**. Компонентом II кроку розгортання структури є відповідно займенник-сполучник-частка **що** і сполучник **щоб**: *Мало того, що були несприятливі погодні умови, так ще й організатори не спрацювали* (З газети); — *Руки пообриваєш, носячи! Нема того, щоб хурку найняти: як на того коня валять — носи!* (Панас Мирний).

Аналог сполучника **в (у) тому (тім) числі <й>** приєднує член речення, що є частиною цілого. Комплекс репрезентує чотирикомпонентну структуру (схема прийменник — займенник-прислівник — іменник — сполучник): *Хлопець досить успішно склав екзамени з усіх предметів, у тому числі з української мови* (Г. Тютюнник); *Дехто рішається йти, і ми в тім числі* (Г. Хоткевич).

Прийменник **в (у)** здатен об'єднуватись у моделі більш складної структури, як, наприклад, **в (у) такій мірі, в (у) якій**. Цей аналог сполучника і сполучник **оскільки.., остільки** є синонімічними: з'єднують частини складносурядного речення при їхньому тісному взаємозв'язку, урівноваженні. НЛК **в (у) такій мірі, в (у) якій** утворює єдину у цій семантичній групі НЛК, співвідносних із сполучниками, п'ятикомпонентну модель, початковим компонентом якої є прийменник **в (у)**, синтагматично пов'язаний із компонентом I кроку розгортання — займенником **такій**, який пов'язаний із компонентом II кроку розгортання іменником **мірі**, об'єднаним із компонентом III кроку — прийменником **в (у)**, що за допомогою IV кроку формування структури пов'язаний із займенником **якій**: *За подіями на презентації кореспонденти слідували у такій мірі, в якій їм дозволяла охорона* (З газети). Структура ж НЛК **оскільки.., остільки** є двокомпонентною, початковим компонентом якої є сполучник, а компонентом I кроку розгортання структури сполучник-прислівник: *Я не забуду, як ти раз написала мені: “оскільки мое почуття до тебе безпосереднє, остільки воно не свідоме...”* (Леся Українка).

“Різні відтінки єднального значення передаються за допомогою подвійних сполучників: як... так і, не тільки... а і (й), не тільки... але і (й), які увиразнюють характер відношень між поєднуваними словами. Ці сполучники здебільшого вживаються у науковому й публіцистичному стилі” [12, с. 517].

Сполучник **як.., так** з'єднує частини речення, дії, суб'єкти яких зіставляються. Структура комплексу (схема прислівник-сполучник-частка — прислівник-частка-сполучник) є вихідною для структури синонімічного йому комплексу **як.., так і** (схема прислівник-сполучник-частка — прислівник-частка-сполучник — сполучник): *З очеретів чути голос соплки, ніжний, кучерявий, і як він розвивається, так розвивається все в лісі* (Леся Українка); *Як російська, так і європейська критика, все частіше звертає своє око на наше письменство, ставить йому свої вимоги* (М. Коцюбинський).

Сполучники **не лише.., але й (і); не лише.., а й (і); не тільки.., але й (і); не тільки.., а й (і)** є синонімічними і з'єднують однорідні члени, з яких дру-

гий є більш суттєвим. Структури НЛК є чотирикомпонентними з початковим компонентом часткою **не** і компонентом III кроку синтагматичного зв'язку сполучником **й (і)**. Структури цих НЛК є похідними від структур НЛК, співвідносних із частками, **не лише і не тільки**. Компонентами I кроку розгортання структури комплексів **не лише.., але й (і) і не лише.., а й (і)** є частка-сполучник **лише**, а комплексів **не тільки.., але й (і) і не тільки.., а й (і)** — прислівник-сполучник-частка **тільки**. Компонентами II кроку розгортання структури комплексів **не лише.., а й (і) і не тільки.., а й (і)** є сполучник-частка **а**, комплексів **не лише.., але й (і) і не тільки.., але й (і)** — сполучник-вигук-частка **але**: *Як би це добре було, коли б я не тільки спочив, а і вивіз собі матеріал для роботи* (М. Коцюбинський).

Сполучники **не стільки.., а; не стільки.., але; не стільки.., як; не так.., як** також з'єднують однорідні члени речення, з яких другий є більш важливим, суттєвим. Причому всі ці НЛК мають чотирикомпонентну структуру з ланцюговим на низуванням компонентів, початковим компонентом якої є частка **не**. У структурах НЛК **не стільки.., а; не стільки.., але; не стільки.., як** компонентом I кроку формування є прислівник-займенник **стільки**, а компонентами II кроку — відповідно сполучник-частка **а**, сполучник-вигук-частка **але**, прислівник-сполучник-частка **як**: *Його звинувачували не стільки в тому, що він зробив, а в тому, що міг зробити* (З газети); *Пронюхала Мишва, що вже нема Котів, Та швидше до мішків — І почала хазяйнувати, — Не стільки їсти, як псувати* (Л. Глібов). Комплекс **не так.., як** має структуру, яку можна відобразити у вигляді схеми частка — прислівник-частка-сполучник — прислівник-сполучник-частка: *Не так тії вороги, Як добрії люди — І окрадуть жалкуючи, Плачучи осудять* (Т. Шевченко).

Частка **не** і прислівник-частка-сполучник **так** здатні об'єднуватись у одиниці складнішої структури, наприклад у синонімічні сполучники **не так щоб.., а і не так щоб.., але**, які з'єднують однорідні члени, вносячи відтінок невизначеності в оцінку ознаки, стану. НЛК у своїй структурі мають однакову кількість компонентів і однакові початкові компоненти I і II кроків формування структури, компонентами ж III кроку є сполучник-частка **а** і сполучник-вигук-частка **але**: *Пропозиції вносилися не так щоб регулярно, але по суті* (З газети).

Отже, нами виявлено 26 НЛК, співвідносних із еднальними сполучниками. Схеми їхньої будови мають багато спільного і відмінного. До складу усіх структур входять переважно три нарізно оформлені компоненти, яких виявлено 10 (**мало того, що; не стільки.., але**); чотирикомпонентних одиниць 8 (**а так само <і (й)>; не лише.., але й (і)**); двокомпонентних — 7 (**а також (також); як.., так**); п'ятикомпонентних — 1 (**в (у) такій мірі, в (у) якій**). Компонентами одиниць за морфологічними ознаками є прислівники-частки-сполучники — 14 (**так, як**), частки — 12 (**не**), сполучники-частки — 12 (**а, ані**), сполучники — 11 (**і (й), оскільки**), прийменники — 4 (**в (у), до**), прислівники — 4 (**мало, також**), прислівники-займенники — 4 (**стільки, тому (тім)**), займенники-прислівники-частки — 3 (**того**), сполучники-вигуки-частки — 3 (**але**), займенники — 2 (**такій, якій**), іменники — 2 (**числі, мірі**), займенники-сполучники-частки — 2 (**та, що**), дієслова — 1 (**нема**), прислівники-сполучники — 1 (**остільки**). У класичних граматич-

них студіях зазначається, що в цілому НЛК, співвідносні зі сполучниками, утворилися шляхом поєднання переважно відмінкових форм займенника **той** зі сполучниками **що** і **щоб** і прислівником **як** [12, с. 515; 1, с. 301; 11, с. 306]. Щодо досліджуваних НЛК, співвідносних з єднальними сполучниками, то найчисельнішими компонентами є частка **не** (10) і сполучник **і** (**й**) (10).

З'ясовано, що до складу НЛК, співвідносних із питальними частками, можуть входити однакові за морфологічними ознаками слова: сполучники (**і... і**), частки (**ні... ні**), сполучники-частки (**ані... ані**), прислівники-частки-сполучники (**як... так**).

Моделі НЛК, співвідносних з єднальними сполучниками, більш складної структури можуть бути похідними від інших, з менш складною структурою. Причому на рівні семантики вони є синонімічними. Наприклад, структура комплексу **а також (також) і (й)** є похідною від структури комплексу **а також (також)**; структура **як..., так і** — від структури **як..., так**.

Серед неповнозначних лексичних комплексів, співвідносних з єднальними сполучниками, виявлено НЛК (**до того ж**), структура якого є похідною від структури прислівникового комплексу із семантикою міри (**до того**), і НЛК (**не лише..., але й (і); не лише..., а й (і); не тільки..., але й (і); не тільки..., а й (і)**), структури яких є похідними від структур НЛК, співвідносних із частками (**не лише і не тільки**).

Структурно-семантичний аналіз усієї системи неповнозначних лексичних комплексів, співвідносних із сполучниками, дозволить сформулювати уявлення про шляхи поповнення і тенденції розвитку цього класу одиниць у системі української мови.

Список літератури

1. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. — К.: Либідь, 1993. — 334 с.
2. Вихованець І. Р. Студії про частини мови: Термінологічний аспект // Українська термінологія і сучасність. Випуск VI. — К.: вид-во Київ. нац. економ. ун-ту, 2005. — С. 3–7.
3. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К.: Наукова думка, 1988. — 255 с.
4. Городенська К. Г. Функціональні зони сполучників в українській науковій мові // Українська термінологія і сучасність. Випуск VI. — К.: вид-во Київ. нац. економ. ун-ту, 2005. — С. 7–13.
5. Леденёв Ю. И., Хворостухина Э. П. Пропедевтическое изучение служебных слов // Русский язык в школе. — 1971. — №3. — С. 17–20.
6. Лучик А. А. Роль сполучень, еквівалентних слову, у структурній організації речень // Актуальні проблеми синтаксису. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 85-річчю проф. І. І. Слинька. — Чернівці, 1997. — С. 66–71.
7. Медведев Ф. П. Система сполучників в українській мові: Короткий нарис. — Харків: вид-во Харк. держ. ун-ту, 1962. — 87 с.
8. Петерсон М. Н. О частях речи в русском языке // Вопросы грамматического строя. — М.: Изд-во АН СССР, 1955. — С. 27–43.
9. Рогожникова Р. П. Словарь эквивалентов слова: наречные, служебные, модальные единства. — М.: Рус. яз., 1991. — 254 с.
10. Словник української мови: В 11 т. — Т. 1-11. — К.: Наук. Думка, 1970–1980.

11. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. — К.: Вища школа, 2001. — 429 с.
12. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1969. — 581 с.

Бутко Л. В. Неполнозначные лексические комплексы (НЛК), соотнесенные с соединительными союзами, в аспекте структурно-семантических свойств.

В работе производится исследование формы выражения и внутренней организации неполнозначных лексических комплексов, соотнесенных с соединительными союзами, определяются и описываются модели, по которым происходит их образование, устанавливаются системные связи исследуемых элементов.

Ключевые слова: неполнозначный лексический комплекс, соединительный союз, семема, модель структуры.

Butko L. V. Semi-meaningful Lexical Complexes (SLC) Correlating to the Copulative Conjunctions in the Aspect of Structural and Semantic Features

The article deals with the research of forms of expression and inner structure of semi-meaningful lexical complexes correlative to the copulative conjunctions. The structural models as well as system links of the investigated elements are also determined and described.

Key words: semi-meaningful lexical complex, copulative conjunctions, sememe, structural model.

Статья поступила в редакцию 16 октября 2006 г.